

## XVI. SZÁZADI OLVASMÁNYOK

„Rostával meríti a vizet, aki könyv nélkül akar tanulni“ — olvassuk a tizenhatodik századi írástudó Gyulaffi Lestár véleményét. Úgy véljük, nem elhamarkodott maximájában egy új viszonyulás jelképét látni, hiszen a tizenhatodik század második fele az a kor, amelyben a nyomtatott szöveg „tömegcikké“ kezd válni nálunk; érdekes módon nemcsak a helyi könyvnyomtatás lendül fel Honterus, Coresi, Heltai és társaik tevékenysége nyomán; a tömeges könyvbehozatal is érezhetővé válik.

Fél évezred óta írtak és olvastak felénk kéziratos könyveket; a tizenötödik század második felétől — bizonyíthatóan a hetvenes évektől kezdve — a nyomtatott betű sem ismeretlen az erdélyi olvasó előtt. Szélesebb olvasó rétegek azonban csak a tizenhatodik század közepe felé jutnak a könyvhöz. A tizenhatodik századi olvasmányanyag elemzése tehát a könyv „tömegcikké“ válásának kezdetén ragadja meg az olvasói érdeklődést és mindazt, ami emögött munkál. Információtovábbítás szempontjából ez a fordulat a legnagyobbakhoz: az írásbeliség bevezetéséhez, a nagy példányszámú, olcsó könyvek és az időszaki sajtó megjelenéséhez fogható.

A tizenhatodik század az erdélyi lakosság kultúrájában nemcsak új kommunikációs eszközökkel jelentkezett. Érdekessé teszi a korszakot a humanizmus és a reformáció elterjedése s az a szerep, amelyet a kis fejedelemség az antitrinitárius nonkonformista gondolkodás menhelyeként játszott. Ezen a ponton művelődéstörténetének tizenhatodik századi alakulása önmagát túllépve európai történeti érdekűvé válik, hiszen a jeles marxista történésszel, Delio Cantimorival szólva, az antitrinitárius gondolkodás a felvilágosodás kori racionalizmus előképe. Megkönnyíti a kutatást az is, hogy a tizenhatodik századi olvasmányok forrásanyaga még nem túl gazdag, de már lehetővé teszi az olvasmányanyag rekonstrukcióját. Néhány könyvrajstromon kívül e munka elsősorban a közgyűjteményeink őrizte több mint húszezer nyomtatványra támaszkodik.\* Ebből a forrásanyagból sikerült kiszűrni csaknem háromezer tételt, amelyek mindegyikéről bizonyítható a korabeli erdélyi átkuláció.

### Az olvasmányok

Az olvasmányanyag jól tükrözi a kor átmeneti voltát, de egyben azt is, hogy ez a művelődési átalakulás határozottan és viszonylag gyorsan nagy utat tett meg. Hogy mennyire mélyreható folyamat játszódott itt le, az elsősorban a középkori jellegű lektűrön mérhető. Akár számszerűen is: az olvasmányok mindössze ötöd része középkori szerzőségű. S bár e néhány száz tételben a skolasztika klasszikusa, Aquinói Tamás szerepel a leggyakrabban, a legtöbb könyv nem volt ennyire elavult: az egyházatyák műveit ugyanis a reform újra napirendre tűzte, a középkori laikus — részben tudományos — olvasmányok pedig nyilván kevéssé koptak meg. Ha mindehhez hozzávesszük azt is, hogy a középkori olvasmányok

\* Hála Kelemen Lajos úttörő kutatásainak, s főleg Jakó Zsigmond és Gustav Gündisch munkájának. A könyvanyag kétharmad részét kitevő kolozsvári és szebeni gyűjtemények esetében megtörtént az itteni olvasottságú kötetek számbavétele. Következésképpen csak a marosvásárhelyi könyvtár és néhány kisebb gyűjtemény esetében kényszerültem az anyag kötetéről kötetre való átnézésére.

jelentős része az 1575-ös brassói katalógus alapján ismert, abba pedig nyilván nem új szerzeményként, hanem kolostori könyvhagyatékként kerülhetett — akkor talán nyugodtan tételezhetjük fel, hogy a tulajdonképpeni középkor olvasmányanyaga a tizenhatodik században, de legkésőbb annak közepén nálunk is elévült, feledésbe merült.

A skolasztikus lektúr szegényességénél és elévülésénél sokkal meglepőbb volt az a felismerés, hogy a *reformáció* irodalma sem érdekelte különösképpen az erdélyieket. A könyvnyagnak alig több mint egyötöd része kapcsolódik csupán a hitújításhoz. (A legelterjedtebb szerző Melanchthon, Luther és G. Maior, illetve Kálvin és Béza.) Furcsa az, hogy a reformáció svájci ága több évtizedes késéssel, csak a nyolcadik évtizedben jelentkezik az olvasmányanyagon belül. Bármennyire óvatosak legyünk is e tény értelmezésében, annyit mindenképpen megkockáztathatunk, hogy a reformáció előkészítésében, majd elterjedésében a nyomtatott betű nálunk nem játszott annyira jelentős szerepet, mint ahogy eddig hitték. Lehet, hogy a kommunikáció hagyományos formája, a prédikáció volt inkább előtérben, de persze arra is gondolhatunk, hogy a reformáció elterjedésének vizsgálataiban a kutatásnak az eddigieknél is nagyobb mértékben kellene a társadalom-történeti vonatkozások, az osztályviszonyok felé tájékozódnia, az ideológiai hatások vizsgálata mellett.

Tizenhatodik századi eleink olvasmányanyaga döntő mértékben — háromötöd részében — a *humanizmus* irodalma, a szó tágabb értelmében.

A művek harmadrészben az antik világ értékei iránt újjászületett érdeklődést bizonyítják. Az irodalomban Terentius, Vergilius, Homérosz és Euripidész, a történelemben Livius, Valerius Josephus és Plutarkhosz, a filozófiában Arisztotelész és Cicero művei voltak a legolvasottabbak.

Az önmagában is korszerű humanista olvasmányanyagon belül is elsősorban kortárs szerzők, korabeli művek iránt mutatkozott érdeklődés. Ebből a gazdag, több mint ezer tételre rúgó anyagból pusztán két vonatkozást emelnék ki: a legolvasottabb auktort és az utókor szemszögéből legfontosabb tematikai csoportot: a tudományos olvasmányanyagot.

A tizenhatodik századi olvasmányanyag egészének ismeretében ma már teljes biztonsággal ismételhető meg a tétel: a korabeli erdélyiek legolvasottabb, legkedveltebb szerzője Erasmus volt. Olvasottabb Luthernél és Kálvinnál, Arisztotelésznél és Cicerónál egyaránt. Egyedül a filológus Melanchthon népszerűsége mérhető az övéhez. Valószínű, hogy Erasmus elsősorban az antikvitás kiváló közvetítőjeként, tolmácsaként toborozta olvasóit, ezek azonban az ókori maximákkal együtt kortársuk nonkonformizmusát is magukba szívták.

A természettudományos olvasmányok között még az antikvitás volt az előtérben: Euklidész, Ptolemaiosz, Galenus és Plinius (utóbbi legrégebb erdélyi olvasóinak egyike a román származású humanista, Martinus Hatzius). A legolvasottabb tudományos mű viszont az arisztotelészi fizika volt.

A nem szakember számára száraznak tűnő felsorolással talán sikerült jelzésszerűen bizonyítani azt, hogy a tizenhatodik századi olvasmányanyag nemcsak döntő módon világi jellegű, hanem korszerű is volt; azt tehát, hogy az erdélyi olvasó tudatában mély átalakulás ment végbe, Eugenio Garint idézve: valóságos művelődési forradalom. Végül pedig azt is, hogy ennek az átalakulásnak a lényege a *humanizmus győzelme*.

A könyvtörténet nyilván nem állhat meg az olvasmányanyag leírásánál. Tisztázni kell — amennyire ez tisztázható — annak művelődési-társadalmi funkcióját is.

## Az olvasmányok hatása

Két vetületben merül fel a történész előtt a funkció kérdése: mennyiségi és minőségi vonatkozásban, a hatásköre és iránya tekintetében. Egyrészt tehát megállapításra vár az, hogy a társadalomnak mekkora részére hatott a vizsgált olvasmányanyag, másrészt a történésznek meg kell kísérelnie azt is, hogy megrajzolja az olvasmányok művelődési vagy éppen társadalmi hatásának irányát. Nos, ezen a ponton, a történeti létbe való visszacsatolás feladata terén adódnak a legnagyobb problémák, s megoldásuk a régebbi korokra nézve legtöbbször csak hipotetikus eredményre vezet.

A nehézségek valójában már az olvasmányanyag számszerűségei vonatkozásában jelentkeznek. Esetünkben például közel háromezer tétellel dolgoztunk, elég nagy számmal ahhoz, hogy az olvasmányanyag összetételére nézve többé-kevésbé megbízható következtetéseket lehessen leszűrni. Egy pillanatra sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy anyagunk pusztán töredéke annak az anyagnak, amit valójában olvastak. A lemorzsolódás méreteit az erdélyi nyomtatványok esete világítja meg: a könyvek — ismereteink szerint — két-háromszáz példányban jelentek meg annak idején, de többnyire csak egy-két példányban maradtak reánk.

Fordítva viszont ebből az arányból az következne, hogy az említett háromezer tétel mögött több százezer könyvet tételizzünk fel. Ha viszont a tizenhatodik századi Erdélyben több százezer könyv forgott közközen, és ha feltételezzük, hogy ezek nagy része magántulajdonban volt, akkor a korabeli átlagos gyűjteményt néhány kötetesnek véve — sok ezer, akár több tízezer olvasóval kell számolnunk. (Természetesen voltak nagyobb magánkönyvtárak is: Szegedi Kis Istvántól például Tasnádon kétszáz könyvet koboztak el, Bódog Jósa hagyatékában másfélszáz, az Albert Huetében száz könyv szerepelt.)

Több ezer — esetleg több tízezer — olyan olvasót feltételezve, aki elsősorban a humanista irodalom iránt érdeklődik, választ kap egy régebben megfogalmazott kérdés is. Az nevezetesen, hogy az antitrinitarizmus itteni jelentkezésének mennyiben kedveztek a körülmények? Volt, aki az itteni „racionalizmus szűk körét“ tételezve, tagadta az antitrinitarizmus helyi előzményeit. A humanizmus és az antitrinitárius eszmerendszer közötti szoros összefüggés, valamint a humanista olvasmányok iránti tömeges erdélyi érdeklődés ismeretében a humanizmus értelmében vett racionalizmus meglepően nagy köréről — azaz az antitrinitarizmus számára alkalmas szellemi közegről lehet beszélni.

A források alapján mindössze néhány száz olvasó alakja rajzolódik ki — egy kis töredékké. Az olvasótábor összetételének megállapításához tehát további mérlegelésre van szükség. Mindenekelőtt a korabeli egyetemjárás vizsgálatára.

A külföldi egyetemek anyakönyveinek átnézése meggyőzött arról, hogy a század folyamán több mint ezer erdélyi diák fordult meg a külföldi egyetemeken, elsősorban Bécsben, Krakkóban, majd pedig Wittenbergben. Meglepő volt azonban az, hogy a külföldjárók száma nemhogy növekvő tendenciát mutatna, hanem az első két évtized után meredeken lehanyatlak (olyannyira, hogy például 1517-ben több diák tanul külföldön, mint a hetvenes években összesen).

Az egyetemjárás és az olvasók számának növekedése között tehát az összefüggés inkább fordított; sőt, mintha a külfölddel való kapcsolat hagyományos záloga, a diák helyét a könyv foglalná el. Ezek szerint nyilvánvaló: az egyetemet végzettek egyre gyérülő tábora túl kicsi ahhoz, hogy abban kereshessük az olvasók tömegeit — bár az is nyilvánvaló, hogy ez a réteg adhatta a legigényesebb olvasókat. Következésképpen a hazai magasabb iskolákban — Brassóban, Szeben-

ben, Kolozsváron — és másutt végzett értelmiségiek közül került ki az olvasók zöme.

E könyv olvasó értelmiség társadalmi eredetét illetően az egyetemet járt diákok nevének elemzése adhat — analogikus alapon — útbaigazítást. Az egyetemen megforduló erdélyiek kétharmadának neve városi és mezővárosi, polgári eredetre utal, s az egyharmadnyi falusi származású diákság közt is kevés az, akiről nyilvánvaló a nemesi származás. Ha az összetétel kiterjeszthető az erdélyi iskolák végzettjeire is, akkor ahhoz az eredményhez jutunk el, hogy a kor uralkodó kultúrájának fogyasztói a tizenhatodik századi Erdélyben elsősorban polgári származású értelmiségiek.

Az olvasmányanyag funkciójának irányát illetően kiderül, hogy az mindenekelőtt a régi tudat-szerkezet bomlasztása felé mutatott. A kiváló reneszánszkutató, Tenenti, a kor jellegzetességét a középkori struktúrák bomlásában látja; elődeink olvasmányanyaga alapján a középkori művelődési értékek elsüllyedését, devalvációját tételezhetjük fel.

A régi tudatformák lebontásán kívül ez az olvasmányanyag nyilván sajátos gyakorlati feladatokat is teljesített, így a humanista szellemű latintanítást például. Kevésbé kapcsolódott viszont az erdélyi társadalom alapvető létproblémáihoz: a mezőgazdálkodáshoz és az egészségügyhöz. Mindössze néhány agrártudományi mű és csaknem száz orvosi munka maradt ránk, ami azt jelenti, hogy az alacsony hozamok talaján fellépő éhínségek és járványok okozta népességválságok kiküszöbölésében, a fejlődés e súlyos akadályának elhárításában a könyvnek elenyésző szerep jutott. (Ez a jelenség egyébként általános volt. A tudás és gyakorlat lassan közeledett egymáshoz, valójában csak a polgári forradalmak után válik a kapcsolat állandóvá és gyümölcsözővé.)

A reneszánsz értékelése kapcsán gyakran felmerül a kultúra arisztokratizálódásának vádja. Anyagunk ezzel egészen ellentétes következtetést sugall: nálunk az írásbeliséghez kapcsolódó kultúra kiszélesedett, demokratizálódott.

## A témán túl

Talán sikerült érzékeltetni azt, hogy az olvasásra, a könyv funkciójára összpontosító könyvtörténet a művelődéstörténet számára roppant beszédes megközelítési módot jelent. Persze csak akkor, ha nem egyes szerzőkre, nyomdákra, művekre vagy könyvtárakra szorítkozik, hanem egy kor olvasmányanyagának egészét igyekszik megragadni. Elképzelhető szerzők, művek, nyomdák és könyvtárak nélküli könyvtörténet, de a könyv funkcióját számításon kívül hagyó kutatás értelmetlen, mint ahogy a funkcióján kívül helyezett könyv is az. Az egyedi tényekre vagy a tények szűk csoportjára irányuló kutatással párhuzamosan, de megkülönböztetett gondnal kellene tehát az általánosításra alkalmas forrásanyagok értelmezését végezni. Nem az egyeditől az általánoshoz, hanem ingamozgással haladva a megismerésben.

Az így értelmezett könyvtörténet fontos helyet foglalhat el a történettudomány egészén belül is. A nagyhatású, haladó francia történeti kiadvány, az *Annales* alapítói hívták fel először a figyelmet arra, hogy termékeny lehet a múltat két irányból, a termelés és a szellemi élet szférája felől egyszerre megközelíteni. Úgy tűnik, mintha a történelmi lét kérdéseire a legsúlyosabb válaszok a gazdaságtörténet oldaláról hangzanának el, de ugyanakkor a legtermékenyebb kérdéseket a művelődéstörténet vetné fel.

Vázlatosan ismertetett anyagunk például roppant élességgel fogalmaztatja meg azt a kérdést, hogy mi van a tizenhatodik század derekán lejátszódó olvasási „robbanás” hátterében. Válasz sokfelől várható: a könyv olcsulása, információhordozó szerepének növekedése, a kibontakozó udvari kultúra, a reformáció — megannyi művelődéstörténeti magyarázat lehet, de a művelődési jelenségek világán túlról is jöhet válasz. Gondolhatunk például a török elől Erdélybe emigráltak fokozott társadalmi mozgékonyásával együtt járó szellemi érzékenységre is (és hogy a szellemi életben mekkora súllyal jelentkezik az emigráns, arra nézve tanulságos az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás, ahol a közölt tizenhat kolozsvári diák neve közül csak négy erdélyi eredetű). Egyszóval, számos tényezőre lehet hivatkozni, de ezek teljességét és hierarchiáját *csupán* olvasástörténeti vizsgálattal lehetetlen megállapítani.

Az olvasástörténet abban a szerencsés helyzetben van, hogy forrásanyagának döntő többsége a hazai kutató számára hozzáférhető. S minthogy a teljességre építhet, következtetései tanulságokkal szolgálhatnak a szociológus számára is. Tanulságos lehet például napjaink hasonló helyzetére nézve a tizenhatodik században végbement gyökeres fordulat kérdése. Hogyan játszódott le viszonylag rövid idő leforgása alatt ekkora kulturális átalakulás, mégpedig egy, a mainál sokkal lassúbb ütemű — az emberek tudatában szinte mozdulatlanak tűnő — korban, amikor az értékek általában stabilabbak voltak, s amikor az új kultúra birtokba vétele többnyire nem jelentkezett egzisztenciális kényszerként?

Történelem és szociológia elvi egymásrautaltsága nyilvánvaló, hiszen Braudel szavaival: a kettő „a szellem egyazon kalandja”. Sajnos, egyelőre a felismerésnél tartunk — kevés történet a közeledés érdekében. Minthogy nálunk még ma is az a sajátos és visszas helyzet áll fenn, hogy a szociológiai kutatás sokkal szerényebb keretek között zajlik a történeti vizsgálódásnál, úgy tűnik, a történetírásnak kellene arccal a szociológia felé fordulnia: annak termékenyítő szempontjait a múlt feltárásában alkalmaznia, történeti anyagon keresztül terjesztve a szociológiai gondolkodásmódot. Talán éppen az olvasástörténet válhatna a két tudományág közötti termékeny együttműködés kísérleti területévé. A könyv, a szellem egykori terjedését, győzelmeit és időleges vereségeit kutatva, ma jelentkező művelődési feladataink megoldását segíthetné elő.

Egyre gyakrabban ütközünk egy furcsa egyenlőségjelbe, amelyet az önismeret és bármilyen múltábrázolás közé tesznek szóban és írásban. A legfurcsább azonban az, hogy jelen problémáinkra lefordíthatatlan, jelentéktelen múltbeliségek is azzal az igénnyel jelentkeznek, mintha az önismeretet szolgálnák, elszíva a tulajdonképpeni önismeret elől a levegőt, elterelve a figyelmet róla. Úgy vélem, a történetírásnak megvan a módja arra, hogy önismeretünkben gazdagítson, s megadja neki az egyik idődimenziót: a geneziséét. Ehhez azonban, a Marc Bloch-i jelszót parafrazálva, a múlt felől kell közeledni a jelenhez, a jelen problémáiról kell faggatni a múltat.



Stettner Béla  
linometszete